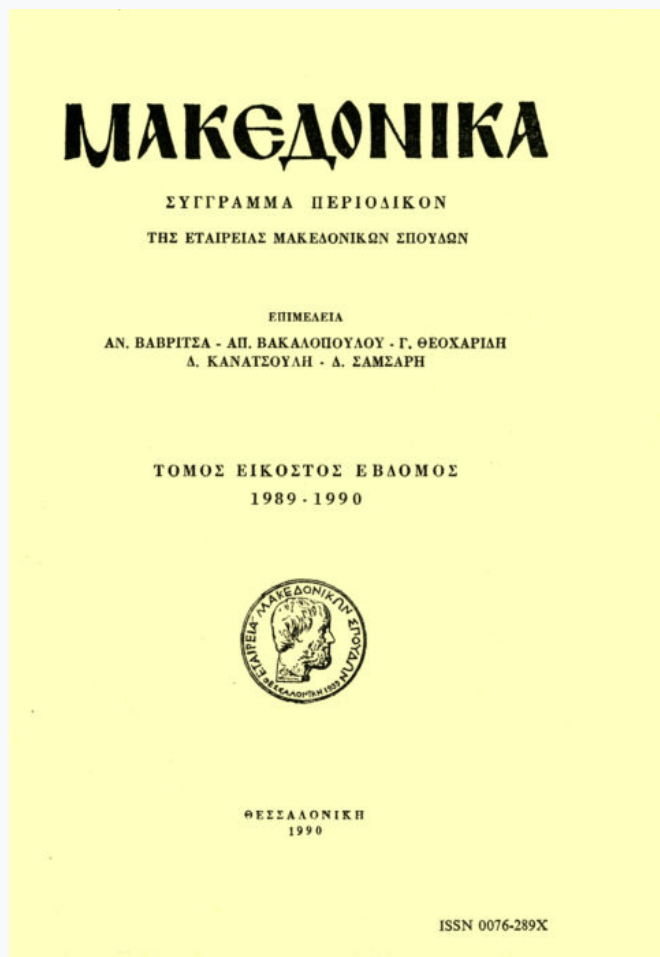

Μακεδονικά

Τόμ. 27, Αρ. 1 (1989)

Χρυσάνθης Μαυροπούλου-Τσιούμη, Μονή Βλατάδων. Ευθυμίου Τσιγαρίδα, Μονή Λατόμου (όσιος Δαβίδ)

Γ. Ι. Θεοχαρίδης

doi: [10.12681/makedonika.110](https://doi.org/10.12681/makedonika.110)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Θεοχαρίδης Γ. Ι. (1989). Χρυσάνθης Μαυροπούλου-Τσιούμη, Μονή Βλατάδων. Ευθυμίου Τσιγαρίδα, Μονή Λατόμου (όσιος Δαβίδ). *Μακεδονικά*, 27(1), 415–429. <https://doi.org/10.12681/makedonika.110>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Δύο ακόμη 'Οδηγοί Μνημείων της Μακεδονίας εκδόθηκαν κατά τα τελευταία χρόνια από το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (Ι.Μ.Χ.Α.). (Βλ. τη σειρά των εκδόσεων 'Οδηγών Μνημείων της Μακεδονίας από το Ι.Μ.Χ.Α. στο έσωτερικό του καλύμματος του 'Οδηγού της Μονής Βλατάδων και του 'Οδηγού της Μονής Λατόμου. Βλ. και βιβλιοκρισίες των αναθεωρημένων εκδόσεων της σειράς στα «Μακεδονικά» 21, 1987-1988, σ. 377-387).

I

Χρυσάνθης Μαυροπούλου-Τσιούμη, Μονή Βλατάδων. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου. Θεσσαλονίκη 1987. Σχεδιαγράμματα εντός κειμένου 1-3. Εικόνες ασπρόμαυρες εκτός κειμένου 1-33. ('Οδηγοί Ι.Μ.Χ.Α. αριθμ. 9. 'Εμπότης εκδόσεως καθηγ. Π.Α. Βοκοτόπουλος. Γενικός αριθμός Ι.Μ.Χ.Α. 212). 'Ο 'Οδηγός είναι αφιερωμένος στα 2.300 χρόνια της Θεσσαλονίκης.

Στήν Είσαγωγή (σ. 7-17) εξετάζονται: α) 'Η θέση της Μονής (σ. 7-8), ήτοι η προνομιούχος από απόψεως φυσικής προστασίας και πανοραμτικής θέας της πόλεως τοποθεσία της Μονής, της μόνης επιζώσης εν λειτουργία βυζαντινής μονής της Θεσσαλονίκης. β) Τά κτίσματα της Μονής (σ. 8-10), από τα οποία σήμερα σώζεται μόνον ό κεντρικός ναός, τό «Καθολικόν», ενώ όλα τα άλλα βυζαντινά κτίσματα, ήτοι κελιά, παλιό ήγουμενείο, ξενώνας, παλιός περίβολος, έχουν κατεδαφισθεί και στις θέσεις τους υπάρχουν σήμερα τά νεώτερα κτίσματα του Πατριαρχικού Ίδρύματος Πατερικών Μελετών, πού άρχισαν νά κτίζονται τό 1968 και έχουν αλλάξει τήν παλιά μορφή του χώρου της Μονής. γ) 'Η έπωνυμία της Μονής (σ. 10-12). Σήμερα ό ναός είναι αφιερωμένος στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, υπάρχουν όμως παλιές πληροφορίες πηγών, ότι ή Μονή ιδρύθηκε από τούς ιδρυτές της ως Μονή του Παντοκράτορος (τών Βλατάδων) και ένετική πηγή του 1429 τήν ονομάζει «άγία Μαρία του Βλαταδίνου», ενώ ή μαρμαρίνη έπιγραφή της ανακαίνισης του ναού στά 1801, πού υπάρχει πάνω από τή δυτική είσοδο του ναού διασώζει επίσης τήν αφιέρωση του ναού στο Σωτήρα Δεσπότη Χριστό. 'Υπάρχει σήμερα από αιώνας στο ναό μεγάλη λατρευτική εικόνα της Παναγίας σύγχρονη μέ τήν εικονογράφηση του ναού και έτσι δικαιολογούνται δύο έπωνυμίες, του ναού και της Μονής, ή έπίσημη όμως ονομασία της Μονής είναι του Παντοκράτορα, ενώ ή μεταγενέστερη αφιέρωση στη Μεταμόρφωση του Χριστού δόθηκε πολύ άργότερα, μετά τίς ήσυχαστικές έριδες, αφού και ή λατρευτική εικόνα του ναού, πού παριστάνει τή μεταμόρφωση, είναι μεταβυζαντινή. 'Αλλαγές στην έπωνυμία ναών είναι συνηθισμένες. β) 'Η τουρκική έπωνυμία Τσαούς Τσαούρ (σ. 13-17). 'Η έπωνυμία αυτή, γνωστή ως τά νεώτερα χρόνια, άπηχεί τήν ιστορία της Μονής επί Τουρκοκρατίας. Συζητούνται οί άπόψεις, πού έχουν διατυπωθεί για τήν έπωνυμία αυτή: 1) Του 'Ιεράκος τόν 16ο αιώνα: Φύλακας-Τζαούσης προς προστασία των μοναχών, πού πρόδωσαν τόν Μουράτ Β' τόν τρόπο διακοπής της ύδροδότησης της πόλεως για νά καταληφθεί ή πόλις. Δέν υπάρχει καμιά ιστορική πηγή σύγχρονη μέ τήν κατάληψη της πόλεως γι' αυτό. Μαρτυρεί μόνο ότι οί Τούρκοι ανάκαλυ-

ψαν ότι η υδροδότηση μέρους της πόλεως γίνονταν με τις κινστέρνες της Μονής Βλατάδων και αυτό συνδέθηκε με την ιστορία της Μονής που πήρε άργότερα προνόμια από τους Τούρκους, όπως πήραν και πολλές άλλες μονές στον πρώτο αιώνα μετά την κατάληψη της πόλεως στην προσπαθεία να ξαναγυρίσουν οι κάτοικοι στην έρημωθείσα πόλη. 2) 'Η προφορική παράδοση ότι ο τάφος που υπάρχει έξω από τη νότια είσοδο του Καθολικού της Μονής άνηκε στον πρώτο Τζαούση-Φύλακα της Μονής. 3) 'Άλλη παράδοση θέλει την έπωνυμία να προέρχεται από τον Τζαούση και τη φρουρά που τοποθετήθηκαν στίς άρχές της Τουρκοκρατίας για τη φύλαξη της υδροδότησης. 4) 'Η παράδοση για κάποιον Τζαούση που χρόνια μετά την άλωση κατέστρεψε το ναό και τις κτηριακές εγκαταστάσεις της Μονής, άρρώστησε και ύστερα από δνειρο άποκατέστησε τις ζημιές, άφου θεραπεύτηκε, έκαμε πολλές έκδουλεύσεις στη Μονή και οι μοναχοί τον έθαψαν άργότερα στο χώρο του Καθολικού. 'Όλες αυτές οι παραδόσεις άπηχούν ιστορικά γεγονότα. Με αυτές μπορεί να συνδεθεί και η άποψη του Πέτρου Παπαγαργίου, ότι δηλαδή ο ναός και η Μονή πήραν την έπωνυμία αυτή, επειδή γειτόνευαν με τον πύργο του Τζαούς-Μπέη, που βρίσκεται στο 'Επταπύργιο, όπου έπιγραφή άναφέρει ότι αυτός επιδιόρθωσε τον πύργο και εγκαταστάθηκε σ' αυτόν το 1431, είχε φιλικούς δεσμούς με τη Μονή και πέτυχε πολλά προνόμια γι' αυτήν, όπως της άσυδοσίας το 1446.

Σήμερα με τα στοιχεία που παρατηρήθηκαν στην άρχιτεκτονική του ναού και με την κάλυψη των τοιχογραφιών του, που κτυπήθηκαν για να στερεωθεί τουρκικό έπιχρυσμα βεβαιώθηκε η κατάληψη της Μονής από τους Τούρκους και χρησιμοποίησή της ως τουρκικού τεμένους και μπορεί να εξηγηθεί η έπωνυμία Τζαούς-μοναστήρι, άφου κοντά ήταν ο Τούρκος άξιωματοχός στον πύργο του Τζαούς-Μπέη. Με την έπιστροφή των Θεσσαλονικέων στην έρημωθείσα από την άλωση πόλη και με τα προνόμια που απέκτησε η Μονή από την τύχη να έχει στο χώρο της μέρος της υδροδότησης της πόλεως, η Μονή επέζησε σ' όλη την Τουρκοκρατία, αλλά η έπωνυμία Τζαούς-μοναστήρι άτόνησε στα νεώτερα χρόνια και η Μονή ξαναπήρε το άρχικό της όνομα, Βλατάδων.

ε) 'Η ἱδρυση της Μονης (σ. 17-21). 'Η μαρμαρίνη έπιγραφή του 1801 στη δυτική είσοδο του ναού άναφέρει ως ιδρυτές της Μονής τους Κρήτες άδελφους Βλατάδες και τίποτε άλλο. Στο γράμμα του πατριάρχη Ματθαίου γύρω στα 1400 υπάρχει η πληροφορία ότι ο Δωρόθεος Βλατής ίδρυσε την του Παντοκράτορος μονήν των Βλατάδων. 'Η έπωνυμία Βλατάδες υπάρχει επίσης στο 'Οδοπορικό του 'Ιγνατίου από το Σμολένσκ του 1405 και σέ άνέκδοτο χειρόγραφο της Μονής Διονυσίου του 'Αγίου 'Ορους του 1421. 'Επί πλέον, σέ σιγίλιο του 1579 του πατριάρχη 'Ιερεμία για τη Μονή άναφέρεται ότι ο πατριάρχης είδε παλιότερο χρυσόβουλο και σιγιλιάδη γράμματα των πατριαρχών Νεΐλου (1380-1388) και 'Ιωάσαφ Β' (1555-1565), με τα όποια οι πατριάρχες ευεργετούν τη σεβάσμια πατριαρχική των Βλαταίων. 'Η Μονή λοιπόν όνομάζεται των Βλατάδων ήδη στην εποχή του Νεΐλου (1380-1388). Το στοιχείο αυτό όδήγησε στη χρονολόγηση της Μονής στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα. Σημαντικότερο όμως στοιχείο για τη χρονολόγησή της ήταν ο προσδιορισμός από τη νεότερη έρευνα (Γ.Ι. Θεοχαρίδη) και του χρόνου που έζησε και έδρασε ο Δωρόθεος Βλατής.

Είναι γνωστός ο εμφύλιος πόλεμος γύρω στα μέσα του 14ου αιώνα του 'Ανδρονίκου Β' με τον 'Ανδρόνικο Γ' και η διαμάχη για την κατάκτηση της έξουσίας από τον 'Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό και τα κοινωνικά και θρησκευτικά προβλήματα που στη Θεσσαλονίκη όδήγησαν στο γνωστό κίνημα των Ζηλωτών και την κατάληψη της έξουσίας άπ' αυτούς από το 1342 ως το 1347. Οι Τούρκοι σύμμαχοι του Καντακουζηνού

έδιωξαν τους Ζηλωτές το 1349 και το παρέδωσαν την πόλη και ο Καντακουζηνός άπομάκρυνε άπ' αυτήν τους Σέρβους συνεργάτες των Ζηλωτών και έγκατέστησε στην πόλη το γαμβρό του 'Ιωάννη Ε' το 1350. Όταν αυτός στράφηκε έναντιον του πεθερού του Καντακουζηνού και παζάρευε την πόλη με τους Σέρβους, ο Καντακουζηνός έστειλε στη Θεσσαλονίκη τη βασιλομήτορα αυτοκράτειρα 'Αννα Παλαιολογίνα, που απέτρεψε αυτά τα σχέδια του γιου της. Την ίδια εποχή ήλθε από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη ο θριαμβευτής του 'Ησυχασμού Γρηγόριος Παλαμάς και οι μαθητές του, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Δωρόθεος Βλατής, που ανέπτυξε σημαντικό ποιμαντορικό έργο με την προστασία του Γρηγορίου Παλαμά, μητροπολίτου Θεσσαλονίκης από το 1347 ως το 1359, και την παρουσία της 'Αννας Παλαιολογίνας. Είναι ή εποχή της άνασυγκρότησης από το κίνημα των Ζηλωτών και της επιβολής της πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας στην πόλη.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα θριάμβου του 'Ησυχασμού πρέπει να ιδρύθηκε ή Μονή Βλατάδων από τον Δωρόθεο ανάμεσα στα 1351 και 1371, όποτε ο Δωρόθεος διατέλεσε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Το γεγονός ότι ή Μονή αναφέρεται ως Βλατάδες συνδέεται μάλλον με την πιθανότητα να έμόναςε εκεί και ο άδελφός του Δωρόθεου Μάρκος, έπίσης φίλος του Παλαμά και ήσυχαστής, παρά με την ίδρυση της Μονής και από τους δύο άδελφούς.

Αυτά τα σημαντικά και χρήσιμα μäs λέγει ως έδω ό 'Οδηγός για την ιστορία της Μονής Βλατάδων. Κατόπιν προχωρεί: α) Στην περιγραφή του Καθολικού της Μονής (σ. 22-25) με δύο Σχέδια (Σχ. 1 και Σχ. 2). 'Απ' αυτήν σημειώνουμε τα κυριότερα: 'Η άρχική μορφή του ναού είναι άλλοιωμένη έσωτερικά και έξωτερικά εξ αίτίας μεταγενέστερων επεμβάσεων και νεώτερων προσθηκών. Στη βυζαντινή εποχή ανήκει μόνο το ιερό, το νότιο παρεκκλήσιο, ό κυρίως ναός και το μεγαλύτερο τμήμα της νότιας στοάς. Τά άλλα είναι έπισκευές και προσθήκες του 1801 και παλιότερα και το 1907, ήτοι τουρκικές επεμβάσεις στο χώρο του ιερού (ένισχυτικό όξυκόρυφο τόξο, άβαθής κόγχη Μιχράμπ) και τουρκικές τοιχογραφίες δείχνουν τη μετατροπή του ναού σε τζαμί στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. β) Στην άρχιτεκτονική μορφή του ναού (σ. 25-29). 'Από τη συστηματική περιγραφή του άρχικού κτίσματος χωρίς προσθήκες (κυρίως ναός, τρούλος και στοά) θα τονίσουμε ένα σημείο, την παρατήρηση δηλαδή ότι «Νεότερες έρευνες με την ευκαιρία της άναστήλωσης από τις ζημιές των σεισμών έδειξαν ότι ό ναός έχει δύο φάσεις στη βυζαντινή εποχή. Στο χώρο ύπήρχαν λείψανα παλιότερου ναού, τά όποια έγιναν σεβαστά κατά την άνοικοδόμησή του στο 14ο αιώνα από τον Δωρόθεο Βλατή (σχ. 3)».

'Ακολουθεί ή Τοιχογράφηση του ναού (σ. 30-42), που παρουσιάζουμε συντομότατα: 'Ιερό (σ. 30-31). 'Ελάχιστα λείψανα, που δείχνουν ότι σύμφωνα με την τυπική διάταξη των τοιχογραφιών στη βυζαντινή εποχή στην κόγχη του ιερού πρέπει να είκονιζόταν ή Παναγία και κάτω άπ' αυτήν οι 'Ιεράρχες. Τροϋλος (σ. 31-32). 'Η εικονογράφηση του είναι έργο του 14ου αιώνα έπιχρωματισμένο. Στην κορυφή είκονίζεται ό Παντοκράτορας και κάτω άπ' αυτόν οι άγγελικές δυνάμεις. Στο τύμπανο άνάμεσα στα παράθυρα υπάρχουν δυσδιάκριτες μορφές Προφητών. Στα σφαιρικά τρίγωνα υπάρχουν τουρκικές άνθικες διακοσμήσεις, αλλά είναι πολύ μικρά για έπικαλυμμένες παραστάσεις. Τόξα (σ. 31-32). Στα έσωράχια τους υπάρχουν σκηνές από το Δωδεκάορτο, μαυρισμένες και κτυπημένες. Μόλις διακρίνονται ή Γέννηση και ή Βάπτισμα (Εϊκ. 11) στο νότιο τόξο, ή Μεταμόρφωση και ή Βαϊοφόρος (Εϊκ. 10, 12) στο δυτικό και ή Σταύρωση και ή 'Ανάσταση στο βόρειο. Κυρίως (σ. 32-33). Κάτω από τά τόξα ό ναός καλύπτεται με μορφές άγίων σε δύο ζώνες. Στις κόγχες της ανατολικής

πλευρᾶς τοῦ ΝΔ καὶ ΒΔ πεσσοῦ ὑπάρχει ἀπὸ μιᾶ σύνθεσι μετρεῖς μορφές. Οἱ μορφές αὐτὲς πλαισιώνονται στὰ μέτωπα τοῦ τόξου μετρεῖς μορφές ἁγίων (βλ. Εἰκ. 13, 14, 15 καὶ 16, 17, 19). Ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀπεικόνισι τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς εἰσοδοῦ πού ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ νόρθηκα στὸν κυρίως ναὸ (Εἰκ. 18). Ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ φωτοστέφανο τοῦ ἀναγράφεται: Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεσσαλονίκης. Ἡ τοιχογραφία ἔχει ὑποστῇ σφυροκοπήματα γιὰ νὰ κολλήσῃ τὸ τουρκικὸ ἐπὶχρῖσμα. Ἡ ἀπεικόνισι τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (1347-1359), ἀποτελεῖ σημαντικὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγησι τῶν τοιχογραφιῶν. Κ υ ρ ῖ ω ς ν α ὸ ς (σ. 33-35). Τοιχογραφίες, ὅχι καλὰ διατηρημένες, ὑπάρχουν ἐπίσης στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ, στὸ χῶρο τῆς στοᾶς καὶ ἀπεικονίζουν στὴν κάτω ζώνη στρατιωτικοὺς ἁγίους (Εἰκ. 21). Μεταξὺ αὐτῶν ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παράστασι τῆς μεγαλοπρεποῦς μορφῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Εἰκ. 22, 25). Πάνω ἀπὸ τὴ ζώνη αὐτὴ ὑπῆρχαν σκηνές ἀπὸ τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ, ὅπως στὸ δυτικὸ τοῖχο πάνω δεξιὰ ἡ παράστασι τῆς θεραπείας τοῦ τυφλοῦ (Εἰκ. 20). Σὲ δὺο μικρὲς κόγχες, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῶν δύο πεσσῶν, ὑπάρχουν δύο παραστάσεις. Στὸ ΒΔ πεσσὸ σώζεται τμήμα τῆς μικρῆς σκηνῆς τῆς Βάπτισις (Εἰκ. 23). Στὸ ΝΔ πεσσὸ μικρὴ παράστασι πού εἰκονίζει τοὺς τρεῖς παῖδες «ἐν καμίνῳ» (Εἰκ. 24, 26). Οἱ δὺο αὐτὲς σκηνές δὲν ἔχουν σφυροκοπηθεῖ καὶ πολὺ καλὰ διατηρημένες δείχνουν τὴν ποιότητα τῆς ζωγραφικῆς στὴ Μονὴ Βλατάδων. Ν ὅ τ ι ο πα ρ ε κ κ λ ῆ σ ι ο (σ. 35-41). Ἡ τοιχογράφηση τοῦ νότιου παρεκκλήσιου, σφυροκοπημένη γιὰ νὰ κολλήσῃ τὸ τουρκικὸ ἐπὶχρῖσμα, σώθηκε σχεδὸν ἀκέραιη καὶ καθαρίστηκε τὸ 1907, ἀλλὰ σήμερα ἀπὸ τὴ χρῆσι κερίων καλύπτεται ἀπὸ πυκνὴ κάπνα. Ἐν τούτοις διακρίνεται ἡ θεματολογία τὴν ὁποία ὁ Ὁδηγὸς μας ἐκθέτει στίς σελ. 36-41 καὶ δὲν πρόκειται νὰ ἀντιγράψουμε ἔδω, ἀλλὰ μόνο νὰ ἐπισημάνουμε μερικὲς ἀξιοσημεῖωτες παραστάσεις αὐτῆς. Ἐτσι: α) Στὸ δυτικὸ τοῖχο πάνω ἀπὸ τὴν εἰσοδὸ εἰκονίζεται σιτηθαῖος ὁ Χριστὸς μετὰ τὴν ἐπιγραφὴ ΑΝΩ ΣΕ ΕΝ ΘΡΩΝΩ καὶ κάτω ἀνοιγμένος τάφος μετὰ νεκρὸ μέσα σ' αὐτόν. Ἀνάμεσα στὸν τάφο καὶ στὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ μεσολαβοῦν τέσσαρα ἀψιδώματα, μέσα στὰ ὁποῖα διακρίνονται βράχοι καὶ κρεμασμένες καντήλες, συμβατικὴ ἴσως ἀπόδοσι τοῦ λαξευτοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ στὰ Ἱεροσόλυμα (σ. 36-37). β) Στὸν ἡμικυκλικὸ χῶρο πού σχηματίζεται κάτω ἀπὸ τὸ θόλο ὑπάρχει σύνθεσι ἀπὸ ἐπεισόδιον τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου. Πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ ἐπεισόδιον, τὸ ὁποῖο συνέβη τὸ 399 στὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἔδωσε ἀφορμὴ στὸν ἅγιον νὰ ἐκφωνήσῃ τὴς δὺο ὁμιλίες του «Εἰς Εὐτρόπιον εὐνοῦχον πατρίκιον καὶ ὑπατόν». Ἡ μορφή μέσα στὸ ναὸ εἶναι ὁ ὑπαὶτος Εὐτρόπιος πού κατέφυγε στὸ ναὸ γιὰ νὰ ζητήσει ἄσυλόν (σ. 40). γ) Στὰ τέσσαρα σφαιρικὰ τρίγωνα τοῦ θόλου ὑπάρχουν τέσσαρες μορφές πού εἰκονίζονται στὸν τύπο τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν. Πρόκειται γιὰ τοὺς τέσσαρες Θεολόγους τῆς Ἐκκλησίας. Στὸς τρεῖς διασώθηκαν ἐπιγραφές. Εἶναι ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ὁ ἅγιος Γρηγόριος Θεσσαλονίκης καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος. Ἀπεικόνισι τῶν Θεολόγων στὰ σφαιρικὰ τρίγωνα εἶναι ἐνδιαφέροντα, τὸ θέμα ὅμως γίνεται πιὸ σημαντικό ἐξ αἰτίας τῆς ἀπεικόνισις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Θεσσαλονίκης, πού δὲν εἶναι ἄλλως ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ. Ἡ ἀπεικόνισι τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἀνάμεσα στοὺς Θεολόγους τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ μόνη ὥς τώρα γνωστὴ στὸ βυζαντινὸ χῶρο καὶ ἀπῆχε τὴς ἀντιλήψεως τῶν ὁπαδῶν τοῦ ἁγίου, οἱ ὁποῖοι κατατάσσον τὸν Γρηγόριο στοὺς Θεολόγους τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἔνταξι του αὐτὴ πρέπει νὰ ἔγινε πολὺ νωρὶς ἀπὸ τοὺς Παλαμᾶστες. Ἡδὴ ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ κάνει ὁ πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος στὸ βίβλ τοῦ ἁγίου τοῦ 1368. Ἡ ἀπεικόνισι τοῦ Παλαμᾶ ὥς Θεολόγου πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στοὺς μα-

θητές του και δείχνει τη σχέση των μοναχών της Μονής με τον άγιο, ή όποια είναι βεβαιωμένη ιστορικά. Άποτελεί επίσης δείγμα της δυνατότητας των βυζαντινών να αναφέρονται με άπλη άπεικόνιση σέ σημαντικά γεγονότα της εποχής, όπως στο περίφημο πρόβλημα των ήσυχαστικών έρίδων, στους άγώνες του Παλαμά και στο σημαντικό θεολογικό έργο του άγιου (σ. 40-41).

Χ ρ ο ν ο λ ό γ η σ η τ ω ν τ ο ι χ ο γ ρ α φ ι ω ν (σ. 42-46). Οί τοιχογραφίες πού ανάκαλύφθηκαν στο ναό κατά τη διάρκεια της αναστύλωσης έδωσαν νέα στοιχεία γιά τη χρονολόγησή τους. Συγκεκριμένα, ή άπεικόνιση του Γρηγορίου Παλαμά ως άγιου στην είσοδο πρós τόν κυρίως ναό είναι ένα σημαντικό στοιχείο γιά τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών μετά τό θάνατο του άγιου, πού συνέβη τό 1359. Τό 1359 είναι έπομένως ένα όριο, μετά άπό τό όποιο σίγουρα πρέπει νά χρονολογηθούν οί τοιχογραφίες. Μένει νά όρίσουμε τό όριο, πρίν άπό τό όποιο έγιναν. Τά ιστορικά γεγονότα της εποχής καθορίζουν επίσης τά χρονολογικά πλαίσια, μέσα στα όποια πρέπει νά έγιναν οί τοιχογραφίες. Ή Θεσσαλονίκη τό 1387 πολιορκείται άπό τούς Τούρκους έπi τέσσαρα χρόνια και καταλαμβάνεται άπ' αυτούς τό 1387. Τά χρόνια μετά τό 1387 είναι ιδιαίτερα δύσκολα. Τό 1403 ή Θεσσαλονίκη άπαλλάσσεται άπό τούς Τούρκους γιά λίγα χρόνια, ή πολιορκία της όμως άπ' αυτούς ξαναρχίζει τό 1412 ως τό 1416. Ό κίνδυνος κατάκτησής της είναι πολύ μεγάλος. Γι' αυτό τό 1423 οί άρχοντες της πόλεως άποφασίζουν νά δώσουν την πόλη στους Βενετούς έλπίζοντας σέ βελτίωση της κατάστασης. Άλλά και ή Βενετοκρατία άποδεικνύεται άνώφελη, διότι ή Θεσσαλονίκη πέφτει στα χέρια των Τούρκων όριστικά τό 1430.

Τά γεγονότα αυτά δείχνουν ότι ή κατάσταση στην πόλη δέν δημιουργεί εύνοικό κλίμα γιά την έκπόνηση έργων ύψηλης πνοής, όπως ή ζωγραφική στη Μονή Βλατάδων. Άντίθετα τό έργο πρoυποθέτει ευμενείς συνθήκες και μιá πνευματική και οικονομική άνάταση πού δέν ύπάρχουν αυτήν την εποχή. Γι' αυτό τό χρονικό διάστημα άπό τό 1383 ως τό 1430 πρέπει νά άποκλειστεί. Άπό την άλλη μεριά τό εικονογραφικό πρόγραμμα πού ναοό δείχνει την άμεση σχέση πού είχε ή Μονή με τόν Γρηγόριο Παλαμά. Ή άπεικόνιση του άγιου στο θυράτο άνοιγμα ως προστάτη της είσόδου στο ναό, στον τύπο λατρευτικής σχεδόν εικόνας, είναι ένα στοιχείο πού θέλησαν νά τονίσουν πιθανότατα οί μαθητές και οί όπαδοί του. Επίσης ή άπεικόνιση του Παλαμά ως Θεολόγου στο παρεκκλήσιο έχει σχέση με τίς άπόψεις των όπαδών του πού έέλουν νά τονίσουν την προσωπικότητα του άγιου και τη συμβολή του στην Όρθοδοξία. Άλλωστε θά πρέπει νά θεωρηθεί βέβαιο ότι ό ίδρυτής του ναοό Δωρόθεος και ό άδελφός του Μάρκος Βλατής θά μεριμνούσαν γιά την τοιχογράφηση του και θά τόνιζαν τη σχέση τους με τό δάσκαλό τους.

Τά ιστορικά γεγονότα της εποχής γύρω στα 1350-1380 δείχνουν ότι μετά την καταστολή του κινήματος των Ζηλωτών ύπάρχει μιá προσπάθεια άνόρθωσης της πόλεως, την όποια βοηθά ή γενικότερη ήρεμη πολιτική κατάσταση. Ή περίοδος αυτή είναι ή τελευταία αναλαμπή της πόλεως και μέσα σ' αυτήν μπορεί κανείς νά περιμένει τη δημιουργία έργων ύψηλής καλλιτεχνικής στάθμης. Γι' αυτό οί τοιχογραφίες πρέπει νά έγιναν στην περίοδο 1360-1380.

Τ ό Σ κ ε υ ο φ υ λ á κ ι ο (σ. 47-49). Στο Σκευοφυλάκιο της Μονής φυλάσσεται άξιόλογη συλλογή χειρογράφων και παλαιτών βιβλίων, μεταξύ των όποιων ύπάρχουν και δύο άρχαιότυπα, άγια λείψανα και άλλα κειμήλια. Ίδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι ή συλλογή εικόνων πού καλύπτουν την εποχή άπό τό 12ο ως τόν 20ό αιώνα. Οί περισσότερες εικόνες έχουν συντηρηθεί άπό την Άρχαιολογική Ύπηρεσία. Στο Σκευοφυλάκιο έχουν αναρτηθεί οί πιό άξιόλογες και έχει δημιουργηθεί ένα είδος μουσειακής συλλο-

γής. 'Από αυτές πολύ αξιόλογες και σέ αρκετά καλή κατάσταση είναι: Εικόνα Παναγίας (0,70×0,71) στον τύπο της 'Οδηγήτριας που κρατά στο άριστερό χέρι το Χριστό (Εικ. 33). Είναι έργο της εποχής γύρω στα 1360-1380 και πιθανόν του ίδιου εργαστηρίου που τοιχογράφησε το Καθολικό της Μονής.

'Επίσης μικρή παλαιολόγεια εικόνα (0,51×0,41), όπου εικονίζονται σέ τρεις επάλληλες ζώνες έξι σκηνές των Παθών (Μυστικός Δείπνος, Νιπτήρας, Προσευχή, Προδοσία, Μαστίγωσις και 'Ελκόμενος). Οί σκηνές χωρίζονται μεταξύ τους με λεπτές γραμμές (Εικ. 28-30). Έργο της εποχής γύρω στα 1370, λαμπρού καλλιτεχνικού εργαστηρίου της Θεσσαλονίκης, σπάνιο δείγμα βυζαντινής εικόνας με σκηνές αποκλειστικά από τὰ Πάθη.

Πολύ ενδιαφέρουσα είναι μιὰ λιτανευτική άμφιπρόσωπη εικόνα διαστάσεων 0,98×0,71 (Εικ. 31-32). Στο κέντρο της κύριας όψης είναι ένσωματωμένη μικρότερη εικόνα του 14ου αιώνα με παράσταση σέ δύο ζώνες (Εικ. 31). Στην πίσω όψη της εικόνας υπάρχει παράσταση της Σπαρωσής (Εικ. 32). 'Εκτός από το εικονίδιο στο κέντρο, ή εικονογράφηση και των δύο πλευρών θεωρείται έργο του 15ου αιώνα.

Αυτά για τὸ Σκευοφυλάκιο. Έπεται σημείωμα για τήν ίδρυση του Πατριαρχικού 'Ιδρύματος Πατερικών Μελετών στη Μονή Βλατάδων τὸ 1968 (σ. 50) και Βιβλιογραφία (σ. 51-52) και Κατάλογος Σχεδίων και Εικόνων (σ. 53-54). Έπονται 33 ασπρόμαυρες εικόνες και στο έσωτερικό του καλύμματος ή σειρά των εκδόσεων 'Οδηγών υπό του Ι.Μ.Χ.Α. μέχρι του παρουσιαζόμενου.

Ο 'Οδηγός είναι καλογραμμένος και πολύ ενδιαφέρων, άφου τὸ μνημείο που έξετάζει είναι ή μόνη βυζαντινή μονή που έπέζησε στη Θεσσαλονίκη μέσα από ένδικές περιπέτειες και μέσα από μακρά Τουρκοκρατία. Έχει όλα τὰ γνωστά και τὰ προσφάτως γεγόμενα από τή νεώτερη έρευνα γνωστά στοιχεία του Ιστορικού παρελθόντος της Μονής. Έχει άκριβή περιγραφή και λαμπρή αξιολόγηση της τέχνης των τοιχογραφιών που άποκαλύφθηκαν κατά τήν τελευταία αναστύλωση της Μονής.

'Υπάρχουν όμως μερικά προβλήματα, με τή λύση των οποίων δέν ήμπορούσε και δέν έπρεπε νά ασχοληθεί ένας 'Οδηγός, που προορίζεται για τὸ εύρύ κοινό. Έμεις όμως θέλοντας νά ἀλλάξουμε από τόν κνισμό τους τὰ έπισημαίνουμε για μιὰ μελλοντική επανέκδοση του 'Οδηγού και ίσως για νέα συμπεράσματα της έρευνας.

Τὰ προβλήματα αυτά, κατά τή δική μας εκτίμηση, είναι:

α) Σχετικά πρὸς τή θέση της Μονής. Λέγει ὁ 'Οδηγός, σ. 8: «Οί κινστήρνες αυτές δείχνουν τήν ύπαρξη στη θέση της βυζαντινής μονής κτισμάτων που είναι προγενέστερα από τόν 10ο αιώνα». Και σ. 27: «Νεότερες έρευνες με τήν εύκαιρία της αναστήλωσης από τίς ζημιές των σεισμών έδειξαν ὅτι ὁ ναός έχει δύο φάσεις στη βυζαντινή εποχή. Στο χῶρο υπήρχαν λείψανα παλιότερα του ναού, τὰ ὅποια έγιναν σεβαστά κατά τήν άνοικοδόμησή του τόν 14ο αιώνα από τόν Δωρόθεο Βλατή (σχ. 3)». Ποιός ήταν ὁ παλιότερος αυτός ναός σέ εκείνη τή θέση, κοντά στον έντεπωμένο πύργο των τειχους, στον ὁποίο κατέφυγαν ὁ Καμενιάτης και οί δικοί του κατά τήν άλωση της πόλεως από τους Σαρακηνούς τὸ 904; Πρόβλημα, τὸ ὁποίο δέν μπορεί βέβαια νά έρευνήσει ένας 'Οδηγός, που περιορίζεται στα βέβαια και άποφεύγει τίς εικασίες. Ο Γ. Στοιγίλου όμως ασχολήθηκε με τὸ θέμα ('Η έν Θεσσαλονίκη Πατριαρχική Μονή τὸν Βλατάδων, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 31-36) και κατέληξε στην πολύ πιθανή εικασία, ὅτι ὁ πύργος του Καμενιάτη είναι αυτός που βρίσκεται άπέναντι από τή σημερινή Μονή Βλατάδων στο τείχος που χωρίζει τήν 'Ακρόπολη από τήν πόλη και ὅτι στη θέση της σημερινής Μονής Βλατάδων βρισκόταν ὁ άναφερόμενος στίς πηγές ναός του 'Αγίου 'Αν-

δρέου, μετόχι τῆς Μονῆς Λαύρας τοῦ Ἁθω. Ἄς προσθέσουμε σ' αὐτά ὅτι ὁ Μάρκος Βλατῆς, ὁ ἀδελφός τοῦ Δωροθέου τοῦ μαρτυρημένου ἱδρυτοῦ τῆς Μονῆς Βλατάδων, ἐμόναζε στή Μονή Μεγάλης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους, πράγμα πού ἐπιτρέπει καί ἄλλες πιθανοφανεῖς εἰκασίες (βλ. Στογιόγλου, ἔ.ἀ., σ. 58).

β) Σχετικά πρὸς τοὺς ἱδρυτὰς τῆς Μονῆς. Λέγει ὁ Ὁδηγός, σ. 21: «Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα θριάμβου τοῦ Ἡσυχασμοῦ καὶ τῆς ἐπιβολῆς τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας πρέπει νὰ ἱδρύθηκε ἡ μονὴ ἀπὸ τὸ Δωρόθεο, ἀνάμεσα στὰ 1351 καὶ στὰ 1371, ὅποτε ὁ Δωρόθεος γίνεται μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ μονὴ ἀναφέρεται ὡς Βλατάδες δὲν φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ τὴν ἱδρυσὴ τῆς ἀπὸ τοὺς δύο ἀδελφούς, ἀλλὰ μὲ τὴν πιθανότητα νὰ μόνασε ἐκεῖ καὶ ὁ ἀδελφός τοῦ Δωροθέου Μάρκος, ἐπίσης φίλος τοῦ Παλαμᾶ καὶ ἡσυχαστής, ἢ νὰ ἐννοοῦνται οἱ μαθητὲς τοῦ Δωροθέου γενικότερα».

Ὁ ἴδιος ὁμοῦ Ὁδηγός εἶπε, σ. 17: «Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ 1801 πάνω ἀπὸ τὴ δυτικὴ εἰσοδο τοῦ ναοῦ ἀποδίδει τὴν ἱδρυσὴν τοῦ στοῦς Κρήτες ἀδελφούς Βλατάδες... ἐνῶ, ὅπως εἶδαμε, τὸ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ 1400 ἀναφέρει ὡς ἱδρυτὴ μόνο τὸν Δωρόθεο Βλατῆ. Ἡ πληροφορία αὕτη σίγουρα δὲν στηρίζεται μόνο στὴν προφορικὴ παράδοση πού διέσωσε τὴν ἐπωνυμία τῶν Βλατάδων, ἀλλὰ καὶ σὲ κάποια γραπτὰ στοιχεῖα πού ὑπῆρχαν στὴ μονὴ ἢ ἄλλου». Καὶ σ. 18: «Ἡ ἐπωνυμία Βλατάδες ὑπάρχει ἐπίσης στὸ Ὁδοιπορικὸ τοῦ Ἱγνατίου ἀπὸ τὸ Σμολένσκ, τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰῶνος ἢ τοῦ 1405, καὶ σὲ ἀνέκδοτο χειρόγραφο τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους τοῦ 1421... Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ματθαίου τοῦ 1400, πού ἀναφέρθηκε ἤδη, δίνει σαφὴ τὴν πληροφορία τῆς ἱδρυσης τῆς μονῆς ἀπὸ τὸν Δωρόθεο Βλατῆ. Ὡστόσο τόσο στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ 1801 ὅσο καὶ σὲ παλιότερες πηγές ἡ μονὴ ἀναφέρεται ὡς Βλατάδες... οἱ πληροφορίες αὐτὲς δείχνουν ὅτι ἡ μονὴ ὀνομάζεται τῶν Βλατάδων ἤδη στὴν ἐποχὴ τοῦ Νεῖλου (1380-1388)».

Πρόβλημα λοιπὸν ἀποτελεῖ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ 1400 τοῦ πατριάρχου Ματθαίου πού εἶναι ἡ μόνη πηγὴ πού ἀναφέρει ὡς ἱδρυτὴ τῆς Μονῆς μόνο τὸν Δωρόθεο Βλατῆ. Ἐδῶ μποροῦμε ἴσως νὰ ἀποτολμήσουμε μιὰ εἰκασία: Μήπως ὁ Μάρκος Βλατῆς, πού ἐμόναζε στὴ Μονὴ Λαύρας τοῦ Ἁθω (Στογιόγλου, ἔ.ἀ., σ. 36) ἦταν αὐτὸς πού ἐφρόντισε νὰ παραχωρήσει ἡ Μονὴ Λαύρας τὸ ἐρειπωμένο ἴσως μετόχι τῆς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα στὴ Θεσσαλονικὴ στὸν ἀδελφὸ τοῦ Μάρκου, μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, Δωρόθεο, γιὰ νὰ κτίσουν οἱ δύο ἀδελφοὶ τὸ θριαμβευτικὸ μνημεῖο τοῦ θριαμβεύσαντος Ἡσυχασμοῦ στὴ μνήμη τοῦ ἀρχηγοῦ τοὺς Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, τῆς Μονῆς τῶν ἀδελφῶν Βλατάδων, καὶ ἡ παράδοση, γραπτὴ καὶ προφορικὴ, διέσωσε ὡς τὸ 1801 τῆς γνωστῆς ἐπιγραφῆς τὴν ἀνάμνησιν τους, ἐνῶ ὁ πατριάρχης Ματθαῖος γράφοντας τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γαβριὴλ ἀπὸ τὴ μακρινὴ Κωνσταντινούπολη καὶ μετὰ τριάντα καὶ πλέον χρόνια ἀνέφερε τὸν ἐπισημότερο ἀπὸ τοὺς δύο ἀδελφοὺς ἱδρυτὰς, τὸν προκατοχο τοῦ Γαβριὴλ μητροπολίτη Δωρόθεο, ξεχνώντας τὸν ἄσημο συνιδρυτὴ καλὸγερο, τὸν Μάρκο Βλατῆ;

γ) Σχετικά μὲ τὴν ἐπωνυμία τῆς Μονῆς. Λέγει ὁ Ὁδηγός, σ. 10: «Ὁ ναὸς εἶναι σήμερα ἀφιερωμένος στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα. Σὲ γράμμα ὁμοῦ τοῦ πατριάρχου Ματθαίου Α' (1397-1410), πού ἀπευθύνεται στὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γαβριὴλ γύρω στὰ 1400, ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Δωρόθεος Βλατῆς ἱδρυσε τὴ μονὴ Παντοκράτορος (Βλατάδων), ὅδε δὴ τὴν τοῦ Παντοκράτορος (Βλατάδων) Μονὴν συνέστησε τὸ κατ' ἀρχήν». Τὴν ἀφιέρωση στὸν Παντοκράτορα Χριστὸ διασώζουν καὶ ἄλλες πηγές. Καὶ σ. 12: «Ὅπως δὴποτε ὁμοῦ ἡ ἐπίσημη ὀνομασία τῆς μονῆς εἶναι τοῦ Παντοκράτορα καὶ αὕτην διασώζει καὶ ἡ ἐμμετρὴ μαρμάρινη ἐπιγραφὴ πάνω ἀπὸ τὴ δυτικὴ εἰσοδο. Ἡ μεταγενέστερη ἀφιέρωση στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ δὲν προκύπτει

ἀπὸ τὶς πηγές. Δόθηκε μάλλον πολὺ ἀργότερα, ἐπειδὴ ὁ ναὸς ἦταν συνδεδεμένος με τοὺς ἡσυχαστὲς καὶ τὶς ἀπόψεις τοὺς γιὰ τὸ "ἄκτιστον φῶς". Ἔτσι κατὰ τὸν Ὁδηγὸ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ἀσυνήτητὴ ὅτι αὐτὲς τὶς ἀπόψεις τοὺς γιὰ τὸ «ἄκτιστον φῶς» τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος ἐλησμόνησαν οἱ ἡσυχαστὲς ἱδρυαὶ τῆς Μονῆς καὶ ἀφιέρωσαν τὸ μνημεῖον τῶν ἡσυχαστικῶν ἀγώνων τοὺς ἀπλῶς στὸν Παντοκράτορα καὶ δχι στὸ καυτὸ γι' αὐτοὺς θέμα τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος καὶ τοῦ ἁκτίστου φωτὸς τῆς Μεταμορφώσεως αὐτῆς; Λίγο δύσκολο φαίνεται, δταν μάλιστα ἡ πληροφορία περὶ Παντοκράτορος προέρχεται ἀπὸ μὴ ἡσυχαστὴ καὶ μετὰ τριάντα περίπου χρόνια.

II

Εὐθυμίου Τσιγαρίδα, Μονὴ Λατόμου (Ὅσιος Δαβίδ). Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἰμοῦ. Θεσσαλονίκη 1987. Σχεδιαγράμματα ἐντὸς κειμένου 1-10. Εἰκόνες ἀσπρόμαυρες ἐκτὸς κειμένου 1-32. (Ὁδηγοὶ I.M.X.A. ἀριθμ. 10. Ἐπόπτης ἐκδόσεως καθηγ. Π. Α. Βοκοτόπουλος. Γενικὸς ἀριθμὸς I.M.X.A. 214).

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ. Ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα (σ. 7-17). Λέγει ὁ Ὁδηγὸς (σ. 7): «Ὁ ναὸς τοῦ Ὁσίου Δαβίδ, καθολικὸ ἄλλοτε τῆς Μονῆς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Λατόμου ἢ τῶν Λατόμων, βρίσκεται στὴν ἐπάνω πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης... κάτω καὶ ΝΑ ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῶν Βλατάδων. Ἡ ἐπίσημη ἀφιέρωσή του στὴ μνήμη τοῦ ὁσίου Δαβίδ τοῦ Θεσσαλονικέως ἐγινε τὸ 1921, δταν ἀπὸ τζαμί, γνωστὸ κυρίως μετὴν ἐπωνυμία Suluca, καθιερώθηκε ὡς χριστιανικὸς ναὸς.

Οἱ πρῶτοι μελετητὲς τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης, Tafel, Χατζιωάννου, Tafali, Ἀδαμαντίου, Diehl κ.ἄ., δὲ δίνουν καμιά πληροφορία γιὰ τὸ μνημεῖο. Ἀσήμαντο καὶ ταπεινὸ ἐξωτερικὰ, στὴ μορφὴ ποὺ διατηρήθηκε, καὶ μετὸ λαμπρὸ ἐσωτερικὸ του διάκοσμο σκεπασμένον ἀπὸ τὰ τουρκικὰ κονιάματα, ἦταν ἐπόμενο νὰ μὴ τραβήξει τὴν προσοχὴ τῶν μελετητῶν.

Σταδιακὰ ἀποκαλύφθηκε ἡ ταυτότητα τοῦ μικροῦ καὶ ἀσήμαντου τουρκικοῦ τζαμιοῦ Suluca τῆς ἄνω πόλεως. Τὸ 1916 πρῶτος ὁ Millet ἐπισημαίνει ὅτι τὸ τζαμί τῆς Θεσσαλονίκης Suluca εἶναι χριστιανικὸς ναὸς. Τὸ 1918 τὸ Suluca τζαμί ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ ὡς ναὸς τοῦ ὁσίου Δαβίδ ἢ τῆς ἁγίας Ἀννας σὲ κατάλογο ναῶν τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ποὺ συντάχθηκε μετὰ τὴν πυρκαϊὰ τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1917. Τὸ 1921 ὁ τότε ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων, καθηγητὴς καὶ ἀκαδημαϊκὸς ἔπειτα, ἀειμνηστος Ἀ. Συγγόπουλος, κάνει τὶς πρῶτες ἐρευνες στὸ Suluca ἢ Κεραμεντὶν τζαμί, ὅπως τὸ ἀναφέρει, με ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια καὶ τὶς πρῶτες πληροφορίες γιὰ τὴ γλυπτικὴ καὶ τὴ διακόσμηση με ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίες, ποὺ ἐντόπισε ὁ ἴδιος κάτω ἀπὸ τὰ κονιάματα τουρκικῶν χρόνων. Ἀκόμα ὅμως δὲν εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἡ βυζαντινὴ ταυτότητα τοῦ μνημείου. Μόνον τὸ 1929 ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς στὴν τελικὴ ὁλοκληρωμένη ἔρευνά του δίνει συνολικὴ εἰκόνα, ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ, τοῦ μνημείου καὶ ταυτίζει τὸ Suluca τζαμί, ποὺ εἶχε ἤδη καθιερωθεῖ λανθασμένα στὴ μνήμη τοῦ Ὁσίου Δαβίδ, μετὸ ἱστορικὸ μοναστήρι τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Λατόμου ἢ τῶν Λατόμων. Στὴν ταύτιση αὐτὴ ὁ Συγγόπουλος ὡδήγηθηκε ἀπὸ τὸ θέμα τῆς ψηφιδωτῆς παράστασης ποὺ εἰκονίζεται στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Τῆς παράστασης αὐτῆς περιγραφὴ σῶθηκε στὴ «Διήγηση» τοῦ Ἰγνατίου, ἡγουμένου τῆς Μονῆς Ἀκαπνίου, ποὺ γράφθηκε στὸ τέλος τοῦ 9ου ἢ στὸν 11ο αἰῶνα καὶ ἀποτελεῖ προφορικὴ παράδοση γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς Λατόμου. Στὴ «Διήγηση» αὐτὴ ὁ Ἰγνατίος ἐξιστορεῖ τὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ καθολικοῦ ναοῦ καὶ τῆς φανέρωσης τῆς «θεανδρικῆς εἰκόνας... τοῦ Χριστοῦ», δηλαδὴ

της ψηφιδωτής παράστασης της Θεοφανείας, που σώζεται στο σημερινό ναό του *Όσιου Δαβίδ.

Με βάση λοιπόν τη «Διήγηση» του *Ιγνατίου, που είναι ή μοναδική πηγή για την ιστορία του μνημείου από τα χρόνια της ίδρυσής του ως τὸν 9ο αἰώνα, τις πληροφορίες από άλλες πηγές και τὰ ἀποτελέσματα της ἀρχαιολογικής ἐρευνας, παλιότερης και πρόσφατης, ή ιστορία της μονῆς Λατόμου μπορεί νά συνοψισθεῖ ὡς ἑξῆς (σ. 8-9):

Σύμφωνα μέ τή «Διήγηση» τοῦ *Ιγνατίου ή χριστιανή κόρη τοῦ αὐτοκράτορα Μαξιμιανοῦ Θεοδώρα ἔκτισε στήν ἐπάνω πόλη βαλανεῖο. Σύμφωνα μέ τὰ πορίσματα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας πάνω στό ψηφιδωτό τοῦ ρωμαϊκοῦ αὐτοῦ βαλανεῖου κτίστηκε τὸν 5ο αἰώνα ἓνα μοναστήρι στή μνήμη Ἰσως τοῦ προφήτη Ζαχαρία. Τὴν ἴδια ἐποχὴ τὸ καθολικὸ τοῦ μοναστηριοῦ διακοσμήθηκε μέ ψηφιδωτὰ καὶ ἀνεικονικές τοιχογραφίες μέ παθάνη κάποιας ἄγνωστης γυναίκας, ὅπως ἀναφέρεται στήν ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή, πού συνοδεύει τὸ ψηφιδωτό, τὸ σωζόμενο. *Η ἀγνώστη αὐτὴ γυναίκα ταυτίζεται στὴ «Διήγηση» τοῦ *Ιγνατίου μέ τὴν κόρη (δῆθεν) τοῦ Μαξιμιανοῦ Θεοδώρα.

Στὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας, πιθανότατα, τὸ ψηφιδωτὸ σκεπάστηκε μέ δέρμα βοδιοῦ καὶ κονίαμα γιὰ λόγους προστασίας. Στὰ χρόνια ὅμως τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντος τοῦ *Αρμενίου (813-820) τὸ δέρμα ἔπεσε ξαφνικὰ ἀπὸ σεισμὸ καὶ ἀποκαλύφθηκε ή ψηφιδωτὴ παράσταση τῆς Θεοφανείας στὰ ἐκκληκτα μάτια ἐνὸς μοναχοῦ. *Απὸ τότε φαίνεται, σὲ ἀνάμνηση τῆς θαυματουργῆς ἐμφάνισης τοῦ Χριστοῦ, πού εἰκονίζεται στὸ ψηφιδωτό, τὸ μέχρι τότε μοναστήρι, πού σύμφωνα μέ τή «Διήγηση» τοῦ *Ιγνατίου ἦταν ἀφιερωμένο στὸν ἅγιο Ζαχαρία, μετονομάστηκε σὲ μοναστήρι τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ τοῦ Λατόμου. Πρῶγματι, ή παλιότερη μέχρι σήμερα μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ στὴ Θεσσαλονικὴ μονῆς τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ τοῦ Λατόμου βρίσκεται στὸ βίο τοῦ ἁγίου *Ιωάνη τοῦ *Υμνογράφου, ὁ ὁποῖος γύρω στὰ 831 ἔρχεται στὴ Θεσσαλονικὴ καὶ γίνεται μοναχὸς στὸ «Ἱερὸν φροντιστήριον τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτήρος... τοῦ Λατόμου νὺν ἐκ τῶν γεγεννημένου θαύματος ὀνομάζεται». *Η ἐπωνυμία ὠστόσο τοῦ Λατόμου ἢ τῶν Λατόμων ὀφείλεται, πιθανότατα, στὰ λατομεῖα πέτρας, πού ὑπῆρχαν, σύμφωνα μέ τή «Διήγηση» τοῦ *Ιγνατίου, στήν περιοχή τῆς Μονῆς.

*Ο Α. Ξυγγόπουλος κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ μοναστήρι τὸν 12ο αἰώνα ἀνακαινίζεται καὶ κοσμεῖται μέ τοιχογραφίες καὶ τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τίς τοιχογραφίες πού βρέθηκαν πρόσφατα στὴ νότια καμάρα καὶ οἱ ὁποῖες χρονολογούνται στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰώνα.

Τὸ 1277-1282 ή μονή Λατόμου μέ ὅλη της τὴν περιουσία παραχωρεῖται μέ χρυσόβουλο τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου στὸν ἀνεψιὸ του, μοναχὸ *Ἰωάσαφ Μαλιασσηνὸ, κατὰ κόσμον Νικόλαο, καὶ προσαρτᾶται ὡς μετόχι τῶν μοναστηριῶν τῆς Θεοτόκου τῆς Μακρυνίτισσας καὶ τοῦ Προδρόμου τῆς Νέας Πέτρας στὴ Θεσσαλία, πού ἀνήκαν ἀπὸ χρόνια στὸν *Ἰωάσαφ.

*Ανάμεσα στὰ 1298 καὶ 1300 ή μονή Λατόμου, σύμφωνα μέ ἔγγραφο τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ *Αγίου *Ορους, ἀνταλλάσσει κτήματά της, πού βρίσκονταν στήν περιοχή τῆς Νέας *Ηράκλειας Χαλκιδικῆς μέ ἄλλα τῆς Λαύρας, πού βρίσκονταν στήν πεδιάδα τῶν Βασιλικῶν τῆς Χαλκιδικῆς.

Στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 14ου ἀνανεώνεται ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ. *Απὸ τὴν περίοδο αὐτὴ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ λείψανα τοιχογραφιῶν στὴ γένεση τῆς βόρειας καμάρας. Δὲν ἀποκλείεται οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς νά συνδέονται μέ ἀνακαίνιση τοῦ μοναστηριοῦ ἀπὸ τὸν ἴδιο *Ἰωάσαφ Κομνηνὸ Μαλιασσηνὸ καὶ τὴν οὐκὸγένειά του.

*Αργότερα στὰ 1369. ή μονή Λατόμου μνημονεύεται σὲ ἔγγραφο τῆς Μονῆς Ζω-

γράφου τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Στὸ ἔγγραφο αὐτὸ «ὃ εἰς τὴν σεβασμίαν μονὴν τοῦ Λατόμου τιμιώτατος μοναχοῦ κὺρ Κύρος» ὑπογράφει ὡς μάρτυρας.

Τελευταία μνεῖα πρὶν ἀπὸ τὴν κατὰληψη τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους περιέχεται στὸ Ὀδοιπορικὸ τοῦ Ἰγνατίου ἀπὸ τὸ Σμολένσκ, ὃ ὁποῖος τὸ 1405 ἐπισκέφθηκε τὴ Θεσσαλονίκη καὶ περιηγήθηκε «τὰ θαυμαστὰ μοναστήρια» τῆς πόλης. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ μνημονεύεται καὶ ἡ μονὴ Λατόμου (σ. 10-13). Ἐκτοτε καὶ μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰῶνα δὲν ἔχουμε καμιά πληροφορία γιὰ τὴ μονὴ Λατόμου. Μικρὸ καὶ ἀπόμερο δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ ἔγινε τζαμί μὲ τὴν κατὰληψη τῆς πόλης τὸ 1430, ἀφοῦ οὔτε θρησκευτικὲς ἀνάγκες τῆς ὀλιγάριθμης στὴν ἀρχὴ θρησκευτικῆς κοινότητος τῶν Τούρκων χρειάζοταν νὰ ἐξυπηρετήσῃ καὶ πολὺ κοντὰ στὴ χρηστιανικὴ συνοικία, ποὺ ὡς τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει γύρω ἀπὸ τὸ τζαμί Gazi Hüseyin Bey (İki Serife), τὸ βυζαντινὸ δηλαδὴ νὰ τῶν Ταξιαρχῶν, βρίσκεται. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἐγκαταλείφθηκε τὸν πρῶτο καιρὸ ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς καὶ λεηλατήθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους, δὲν ἔπαυε ὁμως νὰ ὑφίσταται ὡς μοναστήρι.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. ἀναφέρεται σὲ τεφτέρι καταγραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης τουρκικὸς «μαχαλάς» μὲ τὴν ἐπωνυμία Suluča Manastir καὶ ἡ συνοικία αὐτὴ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας γύρω ἀπὸ τὸ Suluča (ἡ Κεραμεντίν) τζαμί καὶ τὴ γειτονικὴ βυζαντινὴ κινστέρνα, στὴν ὁποία ὀφείλεται πιθανότατα καὶ ἡ ὀνομασία Suluča, ποὺ σημαίνει τόπο μὲ νερό. Συνεπῶς τὸ Suluča Manastir τῆς ἀπογραφῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. εἶναι τὸ μετέπειτα Suluča τζαμί, ποὺ σήμερα ταυτίστηκε μὲ τὴν ἱστορικὴ μονὴ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Λατόμου.

Ἀπὸ τὸν 16ο ὡς τὸ τέλος τοῦ 19ου δὲν ὑπάρχει πληροφορία γιὰ τὴ μονὴ Λατόμου, τὸ Suluča Manastir. Δὲν ξέρουμε λοιπὸν πότε τὸ ἑλληνικὸ Suluča Manastir μετατράπηκε στὸ τουρκικὸ Suluča Camii. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔγινε αὐτὸ μέσα στὸν 16ο αἰ., ὁπότε καὶ ἄλλοι ἀξιόλογοι ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης μετατράπηκαν σὲ τζαμιά. Εἶναι ὁμως βέβαιο ὅτι τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Λατόμου, πρὶν γίνῃ αὐτὴ τζαμί, ἦταν ἤδη ἐν μέρει κατεστραμμένο, γιατί ὁ μιναρεῦς τοῦ τουρκικοῦ τζαμιοῦ, τοῦ ὁποίου σώζεται σήμερα ἡ βάση, εἶναι θεμελιωμένος στὸ χώρο τοῦ ἔρειπώμενου ἤδη ΝΑ γωνιαίου διαμερίσματος. Σεισμός λοιπὸν ἢ πυρκαϊὰ εἶχε καταστρέψῃ ἐπὶ Τουρκοκρατίας τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς καὶ εἶχε ἀναγκάσει τοὺς μοναχοὺς νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν, μὲ συνέπεια νὰ μετατραπῇ αὐτὴ σὲ τουρκικὸ τζαμί.

Τὸ Suluča Camii, ταπεινὸ καὶ ἄσημο, προορισμένο νὰ ἱκανοποιήσῃ τὶς θρησκευτικὲς ἀνάγκες μιᾶς ἀπόμερης καὶ φτωχικῆς συνοικίας, ἔζησε στὴ σκιά τῶν μεγάλων τζαμιῶν τῆς πόλης καὶ δὲν τὸ ἀναφέρουν καθόλου Τοῦρκοι καὶ Εὐρωπαῖοι περιηγητὲς, ποὺ ἀπὸ τὸν 17ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα ἐπισκέφθηκαν τὴ Θεσσαλονίκη καὶ περιέγραψαν ἢ ἀπαρίθμησαν τὰ τουρκικὰ μνημεῖα τῆς. Θὰ πρέπει νὰ ἔλθουμε στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα γιὰ νὰ βροῦμε τὶς πρῶτες μετὰ ἀπὸ τόσα χρόνια πληροφορίες γι' αὐτὸ.

Τὸ 1921 τὸ Suluča τζαμί καθιεγάζεται ἐπίσημα ὡς χριστιανικὸς ναός. Ἀνεπίσημα φαίνεται ὅτι εἶχε ἀποδοθεῖ στὴ χριστιανικὴ λατρεῖα λίγο πρὶν ἀπὸ 1917.

«Πενήντα χρόνια ἀργότερα (τὸ 1972-1975), μετὰ ἀπὸ ἐργασίες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἔρχονται στὸ φῶς νέα στοιχεῖα γιὰ τὸ ζωγραφικὸ διάκοσμο καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ μνημείου». Οἱ ἐργασίες «σκοπὸ εἶχαν τὴ συγκέντρωση στοιχείων γιὰ τὴ σύνταξη μελέτης στερέωσός του. Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴ καθαιρέθηκαν τὰ νεωτερικὰ κονιάματα τοῦ ναοῦ καὶ ἀποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες τοῦ τρίτου τέταρτου τοῦ 12ου καὶ τοῦ 13-14ου αἰῶνα, ποὺ συμπληρῶνουν τὴ λαμπρὴ ἤδη, μὲ ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίες παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, διακόσμηση τοῦ μνημείου... Τὴν ἴδια περίοδο ἐγιναν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἐργασίες στερέωσης στὸ μνημεῖο... πρὸ ἀποδείχτη»

καν σωτήριες γιὰ τὸ κτήριο κατὰ τὴ δοκιμασίᾳ τῆς πόλης καὶ τῶν μνημείων τῆς ἀπὸ τὸν καταστροφικὸ σεισμό τοῦ 1978» (σ. 10-16).

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ μνημείου, ὅπως τὴν ἀφηγεῖται ὁ Ὁδηγὸς μας, καὶ ἡμεῖς τὴν ἀποδόσαμε κατὰ τὸ συντομότερο δυνατόν τρόπο. Εἰς τὰ ἐπόμενα ὁ Ὁδηγὸς μελετᾷ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴ διακόσμηση τοῦ σημερινοῦ μνημείου:

Ἀρχιτεκτονικὴ (σ. 17-37).

Παλαιοχριστιανικὴ περίοδος (σ. 17-26).

Ἀπὸ τὸ ναὸ σώζονται σήμερα στεγασμένα τὰ δύο τρίτα τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος, ἐνῶ ἡ ἀρχικὴ του ὁροφὴ διατηρήθηκε μόνο στὸ ΒΑ διαμέρισμα (Εἰκ. 3) καὶ στὸ νότιο καὶ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ σταυροῦ. Τὸ ὑπόλοιπο δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ διατηρεῖται σήμερα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, στὸ ὅριον τῆς αὐλῆς τοῦ γειτονικοῦ σπιτιοῦ, πού συνορεύει μὲ τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἀποκατάστασις τῆς κἀτοικίας τοῦ μνημείου δεῖχνει σταυροειδῆ ναὸ μὲ τροῦλο (Σχ. 1). Ὁ ναὸς ἦταν ἐξωτερικὰ τετράγωνος (12,10×12,30 μ.) καὶ περιέκλειε στὴν κάτοψη ἰσοσκελὴ σταυρὸ μὲ τέσσαρα τετράγωνα διαμερίσματα στὶς γωνίες. Τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ στεγάζονταν μὲ καμάρες, ἐνῶ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα μὲ εἶδος «σταυροθολίου» στὸ ἴδιο περίπου ὕψος μὲ τὶς καμάρες τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ διαγράφεται ὁ σταυρὸς στὴ στέγη. Στὸ σημεῖο διασταύρωσης τῶν καμαρῶν ὑψωνόταν χαμηλὸς θόλος (Σχ. 2). Ὁ θόλος αὐτὸς στέγαζε τὸν κεντρικὸ τετράγωνο ὅριον.

Ὁ ναὸς φωτιζόταν ἀπὸ δίλοβα παράθυρα μεγάλων διαστάσεων πού χωρίζονταν στὰ δύο ἀπὸ ἀμφικίονες (Σχ. 1 καὶ 2). Τὰ παράθυρα αὐτὰ ἀνοίγονταν στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας, παρὰ τὴν ἀπουσία φωτισμοῦ ἀπὸ τὸν τροῦλο, νὰ δέχεται ἄπλετο φυσικὸ φῶς.

Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ τῆς ἀψίδας τὰ δύο τετράγωνα διαμερίσματα, πού χρησιμοποιοῦνται ὡς Πρόθεση καὶ Διακονικὸ, ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸ ἱερὸ Βῆμα μὲ στενὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα (Σχ. 3), ἀλλὰ μόνον αὐτὸ πού ὀδηγεῖ στὴν Πρόθεση ὑπῆρχεν ἐξ ἀρχῆς, ἐνῶ αὐτὸ πού ὀδηγεῖ στὸ Διακονικὸ ἀνοίχτηκε σὲ μεταγενέστερη περίοδο. Ἡ κυρία εἴσοδος τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ ἦταν στὸ δυτικὸ τοῖχο, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρχε δευτερεύουσα εἴσοδος στὸ νότιο τοῖχο. Πάντως ἡ σημερινὴ εἴσοδος στὸ νότιο τοῖχο, ὅπως καὶ ὁλόκληρος ὁ νότιος τοῖχος, εἶναι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.

Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Λατόμου, πού περιγράψαμε παραπάνω, λέγει ὁ Ὁδηγὸς, ἐνῶ ἡμεῖς μόνο τὰ βασικὰ του χαρακτηριστικὰ δώσαμε στὸν ἀναγνώστη, ἔχει τὴν καταγωγὴ του σὲ τετράγωνα στῆν κάτοψη κτήρια τῆς ὑστερης ἀρχαιότητος, μὲ σταυρωτὲς καμάρες, θολωτὰ γωνιαῖα διαμερίσματα καὶ τροῦλο ἢ θόλο στὴ διασταύρωση τῶν καμαρῶν. Σὲ μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν ἱδρυση τοῦ ναοῦ ἐποχῇ, πού δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν δυνατόν νὰ προσδιορισθεῖ, ὁ ναὸς δέχεται στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ τρίβηλο τοξωτὸ ἀνοίγμα, ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο συνηθισμένο στὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικῆς.

Βυζαντινὴ περίοδος (σ. 26-28).

Στὴ βυζαντινὴ ἱσως περίοδο τὸ τρίβηλο αὐτὸ ἀνοίγμα κατέπεσε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κατασκευασθοῦν, σὲ ἐποχὴ πού δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθεῖ πρὸς τὸ παρὸν, δύο πεσσότοιχοι (Σχ. 3), πού σώζονται σήμερα σὲ ὕψος 2,50 μ. περίπου καὶ πού περιόρισαν τὸ πλάτος τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Στὴ βυζαντινὴ ἐπίσης περίοδο διανοίγονται, πιθανότατα, οἱ κόγχες τῆς Πρόθεσης καὶ τοῦ

Διακονικού και προστίθεται στην Πρόθεση ήμικυκλική άψίδα, της οποίας σώζεται το εξωτερικό περίγραμμα σε ύψος 0,50 μ. περίπου.

Από την ίδια περίοδο προέρχονται όρισμένα μαρμάρινα μέλη, που άνήκουν, όπως φαίνεται, στο βυζαντινό τέμπλο του ναού. Τό γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη δεύτερη φάση εικονογράφησης του ναού, που τοποθετείται στο τρίτο τέταρτο του 12ου αλ. (γύρω στα 1160-1170), και τις επεμβάσεις στο κτήριο, δίνουν τη δυνατότητα, να δεχθούμε άνακαίνιση του μνημείου στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα.

Περίοδος τουρκοκρατίας (1430-1912) μέχρι σήμερα (σ. 28-31).

Τό καθολικό της μονής Λατόμου, προτού γίνει τζαμί, ήταν ήδη μερικά κατεστραμμένο. Ό μινάρές του τζαμιού είναι κτισμένος στο χώρο του ΝΑ γωνιαίου διαμερίσματος (Σχ. 4). Σύμφωνα με άνασκαφικά δεδομένα φαίνεται επίσης ότι διατηρήθηκε σε χρήση στους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας ό χώρος του δυτικού σκέλους του σταυρού, που σήμερα δέν σώζεται παρά κάτω από τό έδαφος του γειτονικού οικοπέδου.

Ειδικότερα κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας έγιναν δύο βασικές επισκευές (Σχ. 3). Στην παλιότερη επισκευή έντοιχίζονται τά τοξωτά άνοιγματα, που οδηγούν στο ΝΑ και ΒΑ γωνιαίο διαμέρισμα, καθώς και τό άνοιγμα του δυτικού σκέλους του σταυρού. Οί έργασίες αυτές, που περιόρισαν τό ναό στίς σημερινές του διαστάσεις, προϋποθέτουν καταστροφή του δυτικού τμήματος του ναού. Η νεώτερη επισκευή συνδέεται με την άνακατασκευή όλόκληρου του νότιου τοίχου του ναού, που καταστράφηκε από βίαιη άλλων αιτία. Στην περίοδο αυτή ή λίγο άργότερα πρέπει να τοποθετήσουμε τό χρόνο κατασκευής της νότιας, ξύλινης, στοάς, που σώζεται με επισκευές ως τις μέρες μας (Εικ. 1). Την ίδια εποχή άνακατασκευάζεται ίσως και τό σύστημα στέγασης του ναού, που σώζεται μέχρι σήμερα (Εικ. 2).

Η πρώτη επισκευή του κτηρίου στα χρόνια της τουρκοκρατίας σχετίζεται, ένδεχομένως, με τόν ισχυρό σεισμό του 1677 ή με τούς σεισμούς που γνώρισε ή Θεσσαλονίκη στο πρώτο μισό του 18ου αλ. Η δεύτερη επισκευή συνδέεται, με πολλή πιθανότητα, με τόν ιδιαίτερα καταστροφικό σειμό που έπληξε ή Θεσσαλονίκη τό 1759.

Γ λ υ π τ ό ς δ ι α κ ό σ μ ο ς (σ. 32-35).

Στην αρχιτεκτονική του ναού άνήκουν και όλίγα γλυπτά, που έχουν βρεθεί στο χώρο του μνημείου, και από τά όποια σώζονται κατά χώραν και συνεπώς άνήκουν με βεβαιότητα στο μνημείο δύο άμφικιόνια, που περιγράφονται και εικονίζονται στόν Όδηγό (Σχ. 5, σελ. 33, και Σχ. 6, σελ. 34).

Παρουσιάσαμε ως τώρα στόν άναγνώστη με πάσα δυνατή συντομία την Ιστορία της μονής Λατόμου και την αρχιτεκτονική του σωζομένου καθολικού της, όπως την άφηγείται ή την περιγράφει ό Όδηγός μας. Απομένει ή διακόσμηση του ναού.

Η διακόσμηση του ναού (σ. 37-77).

Η διακόσμηση που σώζεται στο ναό άποτελείται από ψηφιδωτά και τοιχογραφίες έξαιρετικής τέχνης και ποιότητας, που τόν κατατάσσουν στα πιό σημαντικά μνημεία της πόλης αλλά και του βυζαντινού πολιτισμού, μάς λέγει ό Όδηγός, και σημειώνει: «Τά ψηφιδωτά και οί τοιχογραφίες, που σώζονται στην άψίδα του ίερού και στην άνατολική καμάρα αντίστοιχα, άνήκουν στην παλαιοχριστιανική περίοδο και χρονολογούνται από τούς έρευνητές από τό τέλος του 5ου έως τά μέσα του 7ου αιώνα. Αντίθετα, οί τοιχογραφίες που σώζονται στη νότια καμάρα χρονολογούνται στο τρίτο τέ-

ταρτο του 12ου αϊ. (γύρω στα 1160-1170), ενώ αυτές που διατηρούνται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ σταυροῦ τοποθετοῦνται στὰ χρόνια τῶν Παλαιολόγων (τέλη 13ου-ἀρχὲς 14ου αἰώνα)».

Δὲν εἶναι βέβαια δυνατόν σὲ μιὰ παρουσίαση τοῦ Ὁδηγοῦ νὰ παρακολουθήσουμε τὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο (ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίες, σ. 37-55) καὶ στὴ βυζαντινὴ περίοδο (τοιχογραφίες, σ. 56-77), χωρὶς νὰ βλέπουμε τίς εἰκόνες καὶ χωρὶς νὰ ἀντιγράψουμε κατὰ λέξη τίς θαυμάσιες περιγραφές τοῦ συγγραφέα τοῦ Ὁδηγοῦ.

Τὸν Ὁδηγὸ κλείνει μιὰ ἐπιλογὴ Βιβλιογραφίας (σ. 93-95) καὶ Κατάλογος Σχεδίων καὶ Εἰκόνων (σ. 97-99). Ἐπονταί 32 ἀσπρόμαυρες εἰκόνες.

Σὰν κατακλείδα τοῦ ἀξιολογοῦ αὐτοῦ Ὁδηγοῦ θὰ παραθέσουμε τώρα γιὰ τὸν ἀναγνώστη μερικὰ ἀποσπάσματα μόνο ἀπὸ τὸ σημαντικὸ γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τῆς τέχνης τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ μνημείου κεφάλαιο, ποὺ παρεμβάλλει ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ὁδηγοῦ στίς σελ. 78-88 καὶ τὸ ἐπιγράφει «Καλλιτεχνικὴ ἀποτίμηση καὶ χρονολογικὴ τοποθέτηση τῶν τοιχογραφιῶν»:

Λέγει ὁ σ. (σ-78): «Ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῶν παραστάσεων φαίνεται ἡ ἐξοικείωση τοῦ ἀνώνυμου καλλιτέχνη τῆς μονῆς Λατόμου μὲ τὴν εἰκονογραφικὴ παράδοση τοῦ 10ου καὶ 11ου αἰώνα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνημέρωσή του πᾶνω στὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς πρωτεύουσας στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 12ου αἰώνα. Ἐστὶ ἡ λιτότητα κλασικοῦ ὕφους τῶν εἰκονογραφικῶν σχημάτων ποὺ υἱοθετεῖ, ἡ ὁποία ἐξυπηρετεῖ τὸ δογματικὸ χαρακτῆρα τῶν συνθέσεων, καὶ ἀποφυγὴ συμπληρωματικῶν ἐπεισοδίων, ἐντάσσονται στὸ γενικότερο ὕφος τῆς ζωγραφικῆς τοῦ 11ου αἰώνα καὶ θυμίζουν δημιουργίες ὕψηλῆς τέχνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως τὸ Εὐαγγελιστάριο "τοῦ Φωκά" στὴ μονὴ τῆς Μεγίστης Λαύρας καὶ τὸν Κώδικα 587 τῆς μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους».

Σ. 79: «Ἀπέναντι στὰ ἔργα αὐτὰ ὁ καλλιτέχνης τῆς μονῆς Λατόμου στέκεται μὲ δημιουργικὸ πνεῦμα, καθὼς ἐξελίσσει τὸ βασικὸ εἰκονογραφικὸ πυρῆνα, ποὺ παίρνει ἀπὸ τὴν παράδοση, πλουτίζοντάς τον μὲ εἰκονογραφικοὺς τύπους, ποὺ μὲ τὴ στάση, τὴν κίνηση ἢ τὸ ἐνδύμα τους ἐκφράζουν ἄμεσα τὴν ἐνημέρωσή του πᾶνω στὴ καλλιτεχνικὲς διεργασίες στὴν Κωνσταντινουπόλιν στὸ πρῶτο μισὸ καὶ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰώνα. Ἐστὶ εἰκονογραφικοὶ τύποι, ὅπως τῆς Μαίας, τῆς Σαλώμης, τοῦ Χριστοῦ στὸ λουτρὸ τῆς Γέννησης καὶ τοῦ Προδρόμου τῆς Βάπτισης, ἀναφέρονται σὲ συγκεκριμένους πηγὲς εἰκονογραφίας καὶ ἀποδίδουν τύπους, καθιερωμένους σὲ ἔργα τῆς πρωτεύουσας τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου τέταρτου τοῦ 12ου αἰώνα».

Σ. 80: «Στὸ γενικότερο ὕφος ἡ ζωγραφικὴ τῆς μονῆς Λατόμου ἀποτελεῖ ἁρμονικὴ σύνθεση τῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ τρόπους ποὺ ἔχουν ἀφετηρίαν στὴν τέχνη τοῦ 11ου καὶ ἔχουν καταξιώθει στὴ ζωγραφικὴ τοῦ 12ου αἰώνα, ἐπεξεργασμένα μέσα ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερα προικισμένη προσωπικότητα τοῦ καλλιτέχνη καὶ ἀποδοσμένα σ' ἐνιαῖο σύνολο κλασικοῦ ὕφους. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν συνθέσεων τῆς μονῆς Λατόμου, ποὺ περιορίζονται στὰ ἀπαραίτητα πρόσωπα, εἶναι ἡ συμμετρία καὶ ἡ ἰσορροπία, καθὼς τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν τὸ θέμα, ὀργανώνονται γύρω ἀπὸ ἕναν ὀριζόντιο ἄξονα, στὴ Γέννηση, ἢ ἐκατέρωθεν ἐνὸς κάθετου, στὴ Βάπτισι, ἐνῶ παράλληλα κατανέμονται σὲ ἰσοδύναμους, κατὰ κανόνα, ὄγκους».

Σ. 82: «Χαρακτηριστικὸ ἐπίσης τῆς τέχνης τῶν τοιχογραφιῶν τῆς μονῆς Λατόμου εἶναι ὅτι ἡ αὐτάρκεια καὶ ἡ αὐτονομία, ποὺ χαρακτηρίζει τίς μορφές, συμβαδίζει μὲ τὸ αἶσθημα τῆς διάρκειας, ποὺ παρατηρεῖται ὅχι μόνο στὴ τάση, ἀλλὰ καὶ στὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου. Τὸ αἶσθημα αὐτό, ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν τάση γιὰ ἔκ-

φραση τοῦ προσωρινοῦ καὶ τοῦ πρόσκαιρου, ποὺ σημειώνεται κυρίως σὲ μνημεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰώνα, δίνει κλασικὸ χαρακτῆρα στὴ ζωγραφικὴ τῆς μονῆς Λατόμου, καθὼς χαρακτηρίζει τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν μορφῶν, ποὺ σώζονται σὲ καλὴ κατάστασι. Αὐτὸ εἶναι ἐκδηλο κυρίως στὴ Σαλώμη (Εἰκ. 21), στὴ Μαῖα (Εἰκ. 20), στὸ Χριστὸ τοῦ Λουτροῦ (Εἰκ. 17), στὸν Ἄγγελο ποὺ εὐαγγελίζεται τοὺς βοσκοὺς καὶ στὸν ἄγενειο βοσκὸ (Εἰκ. 23)».

Σελ. 84: «Στὸν κλασικισμὸ τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ στὴν προσωπικότητα τοῦ καλλιτέχνη, ὀφείλεται ἡ ἀπόδοσις τῆς φυσικῆς σύστασης τοῦ γυμνοῦ σώματος. Εἰδικότερα τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ τῆς Βάπτισης (Εἰκ. 25), ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωσιν γλυπτοῦ τῆς ἀρχαιότητος... ἀποτελεῖ τὴν πλέον ἀντιπροσωπευτικὴν περίπτωσιν τοῦ εἶδους στὴ βυζαντινὴ τέχνη.

Στὴν ἀπόδοσιν τοῦ προσώπου ὁ καλλιτέχνης τῆς μονῆς Λατόμου ἐπιδιώκει προσωπικὴ διαφοροποίηση καὶ δημιουργία πορτραίτων ὑψηλοῦ ψυχογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος».

Σελ. 85: «Εἰδικότερα ἡ ἀποτύπωσις συγκρατημένης θλίψεως καὶ δέους στὰ πρόσωπα τοῦ Ἰωσήφ (Εἰκ. 19) καὶ τοῦ γέρου Μάγου (Εἰκ. 18) ἀντίστοιχα, ποὺ συνιστοῦν μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικότερας δημιουργίες τῆς κομνήνειας τέχνης, δείχνουν ὅτι ὁ καλλιτέχνης ἔχει φθάσει στὴ δημιουργία ἔργων, ποὺ στὴν ἐσωτερικότητα τῆς ἐκφράσεως ἔχουν τὴν πειστικότητα ἐνὸς πορτραίτου. Παράλληλα ὁ καλλιτέχνης τῆς μονῆς Λατόμου δείχνει ἐνδιαφέρον γιὰ ἀποτύπωσιν στὰ πρόσωπα τῆς ὁμορφιάς συνδυασμένης μὲ τὸ εὐγενικὸ ἦθος (Εἰκ. 21), στὰ πλαίσια ἐνὸς οὐμανισμοῦ στὴν τέχνη, ποὺ εἶναι συνέχεια καὶ κορύφωσις τοῦ πιὸ κλασικοῦ, μνημειακοῦ συνόλου τῆς πρώτης περιόδου τῶν Κομνηνῶν, τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Δαφνίου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ τοπίο, ὁ καλλιτέχνης τῆς μονῆς Λατόμου τὸ διαπραγματεύεται κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε δημιουργεῖται στὴ σύνθεσιν ἀτμόσφαιρα φυσικοῦ χώρου, ὁργανωμένου σὲ βάθος».

Σελ. 86: «Ὡστόσο ὁ καλλιτέχνης τῆς μονῆς Λατόμου στὴ σχέση τοπίου καὶ ἀνθρώπινος μορφῆς μένει προσκολλημένος στὴν κομνήνεια ἀντίληψιν, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ τοπίο παίζει τὸ ρόλο συμβατικοῦ σκηνικοῦ ποὺ συνοδεύει καὶ ἀναδεικνύει τὴν ἀνθρώπινον μορφή. Ἀντίθετα, σὲ μνημεῖα τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰώνα οἱ ὅροι αὐτοὶ στὴ σχέση τοπίου-ἀνθρώπινος μορφῆς ἀρχίζουν νὰ ἀντιστρέφονται...».

«Στὸν κλασικισμὸ τῆς περιόδου τῶν Κομνηνῶν ὀφείλεται τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ καλλιτέχνη τῆς μονῆς Λατόμου ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρησιμοποίησιν ἀρχαίων προτύπων (σ. 87) γιὰ τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ νέου βοσκῶ (Εἰκ. 22-23), τῆς προσωποποίησης τοῦ Ἰωρδάνη (Εἰκ. 28) καὶ κυρίως τοῦ Χριστοῦ τῆς Βάπτιστης (Εἰκ. 25), ποὺ ἀναπαράγει στὸ γενικὸ τύπο πραξίτελικῆς δημιουργίης. Ὡστόσο, ἡ ἀναβίωσις ἀρχαίων προτύπων στὶς τοιχογραφίες τῆς μονῆς Λατόμου προϋποθέτει τὴ διαμόρφωσιν τῆς προσωπικότητος τοῦ καλλιτέχνη σὲ κύκλους οὐμανιστῶν ἐνὸς μεγάλου κέντρου τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολις ἢ ἡ Θεσσαλονίκη, στοὺς ὁποίους ὀφείλει μιὰ ἐλληνίζουσα, θάλασσα, ὄρασις τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου».

Σελ. 88: «Ἡ παιδεία αὐτὴ εἶναι ποὺ καθορίζει τὴν προσωπικότητα καὶ τίς ἐπιλογὰς τοῦ καλλιτέχνη καὶ καθιστᾷ τίς τοιχογραφίες τῆς μονῆς Λατόμου γύρω στὰ 1160-1170 κορυφαία ἐκφρασις τοῦ κλασικισμοῦ τῆς περιόδου τῶν Κομνηνῶν—ποὺ τοποθετεῖται στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰώνα— καὶ μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικότερας δημιουργίες τῆς βυζαντινῆς τέχνης».

Ἔτσι ὁ συγγραφέας τοῦ Ὁδηγοῦ ὄχι μόνον μᾶς ἔδωσε μιὰ ἐπιτυχημένη καὶ γλαφυρὴ ἀποτίμησιν τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Μονῆς Λατόμου, ἀλλὰ παράλληλα μὲ τὴν περιγραφὴ

τών τοιχογραφιών της Μονῆς μᾶς ἔκαμε καὶ ἓνα λαμπρὸ μάθημα γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τέχνη τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν, μάθημα ἀπὸ λαμπρὸ ἱστορικὸ τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Ἐνα ταπεινὸ λοιπὸν ἐξωτερικῶς, ἀλλὰ καταπληκτικὸ ἐσωτερικῶς βυζαντινὸ μνημεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, γίνεται τώρα γνωστὸ στὸ πολὺ κοινὸ μὲ τὸν λαμπρὸ αὐτὸ Ὁδηγὸ γραμμένον ἀπὸ λαμπρὸ ἐπιστήμονα.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Actes de Kutlumus. Nouvelle édition remaniée et augmentée par Paul Lemerle.
I texte. II Album. Paris (XIIIe). (P. Lethielleux). 1988 (Actes de l'Athos 112).

ΟΙ ΠΡΟΛΟΓΟΙ

I

Στὸν Πρόλογο (σ. V-VI) τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ 1945 τῶν ἐγγράφων τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου λέγεται ὅτι αὐτὴ στηρίχθηκε ἀποκλειστικὰ στὶς φωτογραφίες ποὺ πῆρε ὁ G. Millet μετὰ πλήρη ἐλευθερίᾳ τὸ 1919 τῶν ἐγγράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους (περίπου 500) καὶ τίς παρέδωσε γιὰ ἐπεξεργασία καὶ δημοσίευση στὸν διάδοχό του καθηγητὴ P. Lemerle. Οἱ ὀγδόντα ἀπὸ αὐτές, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ Ἀρχεῖο ἐγγράφων τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου, δὲν κατέστη δυνατόν νὰ δημοσιευθοῦν παρὰ μόνο τὸ 1945, παρ' ὅσον ὅτι τὰ ἔγγραφα αὐτὰ εἶναι ἀνέκδοτα καὶ ἀποτελοῦν τὸ πλῆρες Ἀρχεῖο τῆς Μονῆς. Ἡ ἐκδόσή τους τώρα (1945) στηρίζεται μόνο στὶς καλὲς φωτογραφίες τοῦ G. Millet, γιατί οἱ μοναχοὶ τῆς Μονῆς τρεῖς φορές σὲ τρεῖς ἐπισκέψεις δὲν ἐπέτρεψαν στὸν P. Lemerle νὰ δεῖ τὰ ἴδια τὰ ἔγγραφα στὸ Ἀρχεῖο τους.

Ἔτσι ἀποφασίστηκε διπλωματικὴ ἐκδοσις τῶν ἐγγράφων μὲ περιγραφή τους καὶ σημειώσεις καὶ μετὰ τὴν εὐκαιρίᾳ αὐτὴ γιὰ πρώτη φορὰ σκιαγράφηση τῆς ἱστορίας τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου καὶ τῆς Μονῆς Ἀλωποῦ (Ἀλυπίου), μετὰ τὴν ὁποία συνενώθηκε ἡ τοῦ Κουτλουμουσίου τὸ 1428 καὶ πρόσθεσε στὸ Ἀρχεῖο τῆς τὰ ἔγγραφα ἐκείνης. Μετὰ ἓνα συστηματικὸ Πίνακα ἡ ἐκδοσις τῶν ἐλληνικῶν ἐγγράφων κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ συμπληρώθηκε μετὰ ὀκτὼ Παραρτήματα (Appendices), ἥτοι Νόθο Ἰδρυτικὸ χρυσόβουλο, ἔγγραφα Σέρβων ἡγεμόνων, Πεπραγμένα Βλάχων ἡγεμόνων, μεταφράσεις, μεταφράσεις φερμανῶν Τούρκων σουλτάνων, ἔγγραφα σχετικὰ μετὰ τὴν ἔριδα περὶ τῆς μονῆς τοῦ Ἀναπανοῦ, ρύθμιση περὶ τῆς σκῆτης τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος καὶ πέτρινης ἐπιγραφῆς. Πίναξ κυρίων ὀνομάτων καὶ σημαντικῶν ὄρων διευκολύνει τὴν ἐρευνα καὶ 32 φωτοτυπικοὶ πίνακες ἀναπαράγουν ὀλικῶς ἢ τμηματικῶς 38 ἔγγραφα, ποὺ θεωρήθηκαν ὡς τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα.

Ἀκολουθεῖ εὐχαριστήριος μνηεῖα τῶν ὀνομάτων, ὧσων ἐβοήθησαν τὴν ἐκδοσιν, ἡ ὁποία χωρὶς τίς διορθώσεις καὶ τίς συμπληρώσεις ποὺ χρειάζεται δὲν κρίνεται ἀκόμη ἀξία νὰ πάρει τὴν σειρὰ τῆς στὰ μελλοντικὰ corpus des actes du mont Athos. Αὐτὰ περικεῖται ὁ πρῶτος Πρόλογος.

II

Στὸν Πρόλογο (σ. VII-VIII) τῆς νέας ἐπιχειρησμένης καὶ ἐπιυξημένης ἐκδόσεως τοῦ 1988 τῆς πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἐξηγτημένης πρώτης ἐκδόσεως τοῦ 1945 τῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου, ὅταν στὰ πενήντα χρόνια ποὺ πέρασαν στὸ μεταξὺ καὶ ὅταν τὸ corpus des actes du mont Athos προχώρησε μὲ 13 τόμους ἀγιορειτικῶν ἐγγρά-